

УДК 811.161.2

МОРФОЛОГІЧНІ ВИРАЖЕННЯ ПРОСТОРОВИХ ВІДНОШЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (НА МАТЕРІАЛІ “КАЗКИ ПРО КАЛИНОВУ СОПЛІКУ” ОКСАНИ ЗАБУЖКО)

Наталія КУДІНА

*Бердянський державний педагогічний університет,
Інститут філології та соціальних комунікацій,
кафедра загального мовознавства та слов'янської філології,
вул. Горького, 18, Бердянськ, Запорізька обл., Україна, 71100,
e-mail:kudina4@mail.ru*

Стаття присвячена дослідженню просторових відношень у сучасній українській мові. На матеріалі “Казки про калинову сопліку” О. Забужко зроблено спробу визначити морфологічні способи вираження дейксиса у картині світу письменниці.

Ключові слова: дейксис, простір, слот, фрейм.

У сучасному вітчизняному та зарубіжному мовознавстві увагу дослідників привертають слова та словосполучення, які виражають поняття просторового дейксиса. Актуальність роботи зумовлена тим, що простір є формою для конструювання світу у свідомості людини, що є перспективним у сьогоденній антропоцентричній парадигмі лінгвістики.

Виходячи з твердження, що мовлення – це діяльність, а мова – універсальний знаковий засіб координації діяльності учасників комунікації, ми відводимо дейксису роль базової комунікативної категорії, яка бере участь в організації мовленнєвої взаємодії комунікантів, оскільки за допомогою дейктичних засобів відбувається зв'язок вербальної взаємодії із об'єктивними координатами дійсності, а саме: особою, часом та місцем (простором).

Мовні явища, а також зміни в їхній системі стають причиною змін у мовній картині світу. Для дійсності важливі не лише фактичний фізичний простір і час, а й спосіб їхнього сприймання мовцем. За твердженням Ю. Д. Апресяна, у наївній картині світу спосіб сприйняття має пріоритет перед справжнім станом справ. Він переважає за умови розбіжності з фактами [1, с. 637].

Ця проблема вже перебувала у полі зору багатьох учених. Багато питань теорії дейксиса висвітлено у працях К. Бюлера, У. Вайнрайха, Г. А. Уфимцевої, С. Д. Кацнельсона, І. А. Стерніна, Ю. Д. Апресяна, С. Рахімова, Дж. Лайонза, Н. Г. Кірвалідзе, О. С. Яковлевої, Г. Шамової, О. А. Безшапошникової та багатьох інших. Зростає інтерес учених до вивчення дейксиса і у вітчизняному мовознавстві, серед останніх робіт яких варто відзначити праці С. І. Терехової [5; 6].

Однак поза увагою мовознавців залишається питання, пов'язане із виявленням способів експлікації дейксиса у художніх текстах. Просторовий дейксис є однією з основних категорій, які використовуються в процесі утворення речення. Таким чином, він слугує одним із засобів актуалізації компонентів висловлювання.

Простір є однією з основних категорій, що необхідні для самоідентифікації суб'єкта у навколишньому світі. Аналіз інтерактивного характеру знакової координації діяльності комунікантів на прикладі функціонування дейктичних засобів є актуальним для розвитку теорії мовленнєвої діяльності. Оскільки важливим засобом координації діяльності комунікантів виступає мова, то вивчення мовного дейксиса як системи координаційних категорій особи, часу та місця буде сприяти розкриттю механізму вербальної взаємодії.

У статті зроблено спробу дослідити лексико-граматичне поле просторового дейксиса української мови та визначити критерії класифікації слів просторового дейксиса. Ми розглядаємо просторовий дейксис як один із способів вираження відстані та напрямку у тексті.

Об'єктом дослідження є процес експлікації просторового дейксиса у художньому тексті.

Предметом дослідження є лексика на позначення просторових понять у сучасній українській мові.

Матеріалом для дослідження фактичного матеріалу обрано "Казку про калинову сопілку" Оксани Забужко.

Мета роботи полягає у дослідженні стану вивчення дейксиса у лінгвістиці у його історичному розвитку, опису феномену простору в українській мовній картині світу.

Поставлена мета передбачає розв'язання наступних завдань:

1) виявлення способів вираження просторових відношень у картині світу Оксани Забужко;

2) аналіз типології дейктичних значень, виражених морфологічними засобами;

3) класифікація слів просторового дейксиса.

На мовному рівні часопростір виражено за допомогою дейктичних одиниць, які вказують на місцезнаходження того, про що йдеться, та про його віднесеність у часі. Лінгвістичними дослідженнями доведено існування двох полів мови – поняттєвого та вказівного, до якого належать дейктики. Саме дейктичні одиниці дають змогу більш точно уявити об'єкт, а отже, значною мірою вплинути на формування мовної картини світу. Основною рисою дейктичних одиниць мови є релятивність, тобто залежність значення від комунікативної ситуації чи художнього дискурсу, що й буде перспективою нашого дослідження.

Характерними рисами дейксиса є:

1) ситуативність, тобто смислова залежність від ситуації мови поза межами якої значення цих слів стає неясним;

2) егоцентризм, постійна референція до суб'єкта мови;

3) суб'єктивність, виділення об'єкта не за особовими якостями, незалежно від мовця, а за співвіднесеністю з мовцем;

4) миттєвість актуального значення, яке змінюється від одного випадку вживання до іншого.

Таким чином, у нашому дослідженні, дейксис – це значення або функція мовної одиниці, що виражається за допомогою лексичних та граматичних засобів і позначає напрям та відстань від суб'єкта.

Мовна філософія часу й простору письменника пов'язана передусім із розумінням цих категорій як складників загальної картини світу. Предметом дослідження стає не природний, фізичний чи суто граматичний аспект – мовна філософія передбачає співіснування всіх поглядів, проте ключовою залишається позиція мовця як у темпоральних, так і в локальних аспектах.

Виходячи із поставлених перед нами завдань, ми дослідили контексти, що містять у собі просторові відношення.

Було встановлено, що найбільш продуктивним способом вираження просторових відношень у мовній картині світу Оксани Забужко є адвербіалізація. Серед зафіксованих нами контекстів, що містять адвербіалізовані вираження дейксиса, виокремлюємо найбільш продуктивні прислівники: *далеко, здалеку, всередині, бо-зна звідкіль, невідь-куди, де-де, зліва, справа, збоку, високо, вгору, вгорі, вниз, нижче, знизу, навскоси, назверх, навпроти, тут, наперед, попереду, там.*

У тексті “Казки про калинову сопілку” Оксани Забужко прислівники можуть виражати різні просторові відношення. Проаналізуємо їхню типологію:

1) близька відстань: *“на опукло буцатенькому лобику виразно темнів збоку невеличкий багрянний серпик; ніби Марії на роду було написано приводити самих дівчат, ніби янгол зліва чи справа недремно пильнував над їхньою з Василем шлюбною постелею”* [3]; *“ох, як же пам'ятної їй шамотні цим разом пекучо стисло всередині, та так уже довіку й не розтискав”* [3]; *“і між ними навскоси, тонким просмужком – рівчак”* [3]; *“стояв навпроти й грав очима, гарний і невразливий”* [3]; *“любив дівчину півтора року, поки не дізнались вороги збоку”* [3]; *“геть нічим серед вулиці не примітної, але вступила так упевнено, ніби її тут давно виглядали”* [3].

Варто зауважити, що близька відстань у авторки зображена у горизонтальній площині.

2) далека відстань: *“мати ж росила не просто собі доцю, <...> потай громаджену призбирувану, й відтак розбуялу вже далеко понад засяг уяви”* [3]; *“пильніше придивилася темнавим патьокам на срібному місячному моді – й справді вгледіла дві невеличкі, мов далеко серед поля”* [3]; *“місяць стояв уже високо”* [3]; *“а саме, як може Бог вічно тримати їх там, на місяці”* [3]; *“з першого крику викинутої над собою аж під сволок чіїмись моцними руками дитини, на яку дивилася знизу вгору”* [3].

У цій групі контекстів відстань має як вертикальну вісь, так і горизонтальну.

3) невизначена відстань: *“тільки де-де пробликувало між віконниць тонке місячне лезо”* [3]; *“вицепилося бо-зна звідкіль у вуличну про них гутірку навек – ні відшкрести, ні відмазати: дідова дочка й бабина дочка”* [3].

4) рух у певному напрямку: *“зате попереду – попереду в уяві стелилася горобіжна, мов по променю, сонячна стежка”* [3]; *“місяць із двома братами підбився вгору і мовчав звідтіля”* [3]; *“темних шибок раз по раз тривожно шурхотіли вниз зі стріхи, <...> пластовні сипкого снігу”* [3]; *“якась сила леготом*

ішла від землі, інша вступала в тіло й текла по ньому **вгору**” [3]; “з часом значне місце поросло волосом, густа його шапка насунулася **нижче**” [3]; “пригладжуючи неслухняного чупера, він однак вибивався **назверх** визивним, химерним закруткою” [3]; “чого Оленка домагається, – то побачити Ганнусину злість, як виходить **назверх**, – тільки цього, й нічого більше” [3].

Як бачимо, рух відбувається у більшості випадків у вертикальному зрізі (вгору – вниз).

5) рух у невизначеному напрямку: “вона крикнула в зашморгом розкручене **вгорі** небо, що посвистіло **невідь-куди**” [3]; “старий сказав, помовчавши, що – люди вони неутешні, йдуть **здалеку**, то, може, вип’ють по чарці” [3].

Наведені приклади показують рух у двомірності.

У “Казці про калинову сопілку” Оксани Забужко ще одним способом вираження просторового дейксиса є прийменник. Виокремлюємо найбільш продуктивні прийменники: *на, коло, між, серед, над*. Як прислівники, прийменники можуть виражати різні просторові відношення. Проаналізуємо їхню типологію за такими ж параметрами:

1) близька відстань: “**на** опукло буцатенькому лобіку виразно темнів збоку невеличкий багрянний серпик” [3]; “вона вродилася з місяцем **на** лобі” [3]; “такий соромітно-кучерявий, мов, прости Боже, не **на** голові, а **на** грішному тілі” [3]; “тільки змиваючи дівчинці голову можна було наляпати виступаючий під пальцями пружок, **на** якому поріст виганяєсь особливо буйний, чорний як смола і жорсткий як дріт” [3]; “**геть** нічим **серед** вулиці не примітної, але вступила так упевнено, ніби її тут давно виглядали” [3]; “свашкуй, чоловіче, **коло** своєї дочки, а моїй дай спокій” [3]; “але такої чудасії, пане господарю, як **коло** вашого села, Бігме, нігде не приключалося” [3]; “отак уперше було промовлено **між** ними” [3]; “і **між** ними навскоси, тонким просмужком – ривчак; “і часами материнські пальці **на** тім пружкові **на** мить затерпали” [3].

Зафіксовані нами контексти показують, що прийменникові експліканти виражають значно ближчу відстань, ніж прислівникові. На це вказує більшість контекстів, у яких ті чи інші об’єкти знаходяться або у безпосередній близькості до суб’єкта, або взагалі прямо на його тілі.

2) далека відстань: “**на** яку дивилася знизу **вгору**” [3]; “а саме, як може Бог вічно тримати їх там, **на** місяці” [3]; “й справді вгледіла дві невеличкі, мов далеко **серед** поля, людські постаті, одна трохи **над** другою” [3];

3) рух у певному напрямку: “з першого крику викинутої **над** собою аж **під** сволок чиймись моцними руками дитини” [3].

Як бачимо, прийменникова експлікація руху є спорадичною.

Результати вивчення засобів вираження дейксиса у тексті казки показують, що для мовної картини Оксани Забужко найбільш характерною є тенденція до експлікації просторових відношень мовними засобами у прямому значенні. Щодо частини мовного аспекту у дейксисі, то найбільш продуктивним способом є адвербіалізація.

Фрейм “просторовий дейксис” у картині світу письменника складається із наступних слотів: місцезнаходження та напрям руху.

Домінуючим серед них є слот місцезнаходження. Це свідчить про те, що морфологічні засоби виражають яскраву статичність просторових відношень у мові Оксани Забужко. Що стосується параметрів просторового фрагменту, то вони виражені терміналами, з яких перше місце за кількісними показниками займає опозиція “далеко – близько”. Причому близька відстань від суб’єкта має певну перевагу над далекою чи невизначеною, що свідчить про вузькість простору у досліджуваному творі. Щодо руху, то у “Казці про калинову сопілку” у більшості випадків він є вертикальним, що зумовлено, на наш погляд, тематикою твору.

Нами було розглянуто лише прислівниковий та прийменниковий способи експлікації дейксиса, що безумовно, не може дати повного уявлення про просторову картину світу Оксани Забужко.

Перспективою наших подальших досліджень ми вважаємо вивчення інших способів експлікації дейксису у зіставному та перекладознавчому аспектах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Апресян Ю. Д.* Избранные труды: Интегральное описание языка и системная лексикография / Ю. Д. Апресян. – М. : Языки русской культуры, 1995. – 766 с.
2. *Даркевич В. О.* Проблеми теорії дейксису / В. О. Даркевич // Вісник ВДУ. – 2007. – № 4. – С. 143–151.
3. *Забужко О.* Казка про калинову сопілку [Електронний ресурс] / О. Забужко. – Режим доступу : <http://lib.aldebaran.ru/author/zabuzhko>.
4. *Кравченко О.* Мовно-філософські аспекти вербалізації часового та просторового дейксису / О. Кравченко // Мовознавчий вісник : зб. наук. пр. / Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького / відп. ред. Г.І. Мартинова. – Черкаси, 2009. – Вип. 9. – С. 314–320.
5. *Терехова С. І.* Просторовий дейксис та способи його експлікації (на матеріалі української, російської та англійської мов) : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 “Загальне мистецтвознавство” / С. І. Терехова. – Київ, 1998. – 16 с.
6. *Терехова С. И.* Функциональные аспекты исследования пространственного дейксиса в современной лингвистике / С. И. Терехова // Функциональная лингвистика. Язык. Культура. Общество : материалы конференции (Ялта, 9–14 октября 2000 г.). – Симферополь : СЛС, 2000. – С. 337–339.

Стаття надійшла до редколегії 27.10.2011

Прийнята до друку 30.11.2011

**MORPHOLOGICAL EXPRESSIONS OF SPACIAL RELATIONS
IN UKRAINIAN (BASED ON MATERIALS OF “KAZKY PRO
KALYNOVU SOPILKU” (“FAIRY TALE ABOUT GUELDER
ROSE PIPE”) BY OXANA ZABUZHKO**

Natalya KUDINA

*Berdyansk State Pedagogical University,
Institute of Social Studies and Communications,
Department of General Linguistics and Slavic Languages,
St. Gorky, 18, Berdyansk, Zaporizhzhya, Ukraine, 71100,
e-mail: kudina4@mail.ru*

The article is devoted to study of spatial relationships in the modern Ukrainian language. In the article “Kazky pro kalynovu sopilku” (“Fairy Tale about Guelder Rose Pipe”) by Oxana Zabuzhko attempt to determine how morphological expression deyksys, in the film world writer.

Keywords: deyksys, space, slot, frame.

**МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ВЫРАЖЕНИЯ ПРОСТРАНСТВЕННЫХ
ОТНОШЕНИЙ В “КАЗЦІ ПРО КАЛИНОВУ СОПІЛКУ”
ОКСАНЫ ЗАБУЖКО**

Наталія КУДИНА

*Бердянський державний педагогічний університет,
Інститут філології і соціальних комунікацій,
кафедра загального мовознавства і слов'янської філології,
ул. Горького, 18, Бердянськ, Запорізька обл., Україна, 71100,
e-mail: kudina4@mail.ru*

Стаття посвящена дослідженню просторових відносин в сучасному українському мові. На матеріалі “Сказки о калиновой сопилке” О. Забужко зроблено спробу визначити морфологічні способи вираження дейксиса в картині світу письменниці.

Ключевые слова: дейксис, простір, слот, фрейм.